ARISTOTEL O PRIJATELJSTVU

U svojoj filozofiji ćudorednoga života ili Etici Aristotel je mnogo razpravljao o prijateljstvu. Tako je u svojoj Nikomahovoj Etici posvetio čitave dvie knjige, osmu i devetu, izpitivanju problema, koji se tiču prijateljstva. Ova je razprava puna najdragocjenijih misli i najfinijih psiholožkih opažanja, iz kojih možemo crpsti najveću korist za razumievanje ljudskoga života. Zato promatrajmo, što Aristotel misli o prijateljstvu.

1. HVALA PRIJATELJSTVA

Najprije zanosnim riečima veliča prijateljstvo:[1] »Ono je ili neka krepost ili povezano s krepošću, a uz to najnuždnije za život. Bez prijatelja nitko ne bi htio živjeti, pa makar imao svega drugoga u izobilju. I bogatašima i onima, koji imaju časti i vlasti, prijatelji su najnuždniji. Koja bi korist bila od takva blagostanja, kad ne bi postojala dobrotvornost, koja se vrši najviše i najpohvalnije prema prijateljima? Ili kako bi se moglo čuvati i održati, kad ne bi bilo prijatelja? Što je naime veće ono blagostanje, to je izloženo većim pogibeljima. U siromaštvu i u drugim nevoljama smatraju prijatelje jedinim utočištem. Mladićima pomaže, da se čuvaju grieha; starijima, da ih štuju, te da drugi na mjesto njih čine, što sami više ne mogu poradi svoje slabosti; onima, koji su u naponu snage, pomaže, da vrše liepa djela, jer ako idu dvojica zajedno, lakše mogu misliti i raditi.«

Pošto je Aristotel tako uzvisio prijateljstvo, pita, gdje se ovo nalazi. Odgovara:[2] »Prirodno prijateljstvo goji diete prema roditeljima i roditelji prema djetetu, ne samo kod ljudi nego i kod ptica i kod većine životinja, između onih, koje su iste vrste, ali osobito među ljudima. Zato hvalimo prijatelje ljudi (philanthropous). I u zabludama možemo vidjeti, kako je uzko i prijateljski jedan čovjek povezan s drugim. Ali i gradove i države ujedinjava prijateljstvo, i zakonodavci više nastoje oko njega negoli oko pravde. Istomišljenost naime slična je prijateljstvu, a za njom najviše teže, te bunu tjeraju iz grada i države kao neprijateljstvo. Prijatelji ne osjećaju potrebu pravde. Oni, koji su pravedni među sobom, žele imati i međusobno prijateljstvo. Ovo je pravednima najmilije. Ne samo

[1] Ethica Nicomacheia 8, 1; 1155 a 3-16.
[2] a 16-31.

nuždno, nego i liepo je prijateljstvo. Prema mnogima jedna je od liepih stvari, gojiti prijateljstvo. Neki smatraju, da su isto dobri ljudi i prijatelji.«

2. GLAVNI PROBLEMI, KOJI SE TIČU PRIJATELJSTVA

Aristotel navodi ove:[3] »Može li među svima postojati prijateljstvo, ili samo među dobrima, a ne među zlima? Ima li samo jedna vrsta prijateljstva ili više njih?« Aristotel ovako umuje:[4] »Biti će jasno, kad bude spoznato, što je predmet ljubavi ili što je ljubezno (to phileton). Ne ljubimo svaku stvar, nego samo ono, što je ljubezno ili što može biti predmet ljubavi. Ovo je dobro, bilo ugodno ili bilo koristno. Koristno je ono, čime postizavamo neko dobro ili neku radost. Ljubezno je dakle ili predmet ljubavi dobro i radost kao dvostruka svrha. Pitanje je opet, ljubimo li dobro naprosto ili samo ono, što je za nas dobro? Ovo naime nije uviek isto. Slično vriedi za ugodno. Čini se, da svatko ljubi, što je za njega dobro. Prema tome isto je ljubezno naprosto, što i dobro naprosto; a ljubezno je za nekoga, što je za njega dobro. Svatko ljubi, što mu se čini dobro, bilo uistinu takvo ili samo prividno. Ovo ništa ne mienja na stvari, jer će tako biti i prividno ljubezno.«

Sada Aristotel postavlja pitanje, što je prijateljstvo. Dolazi do uvjerenja:[5] »Prijatelji dobro hoće jedan drugomu. Ali nitko ih ne bi zvao prijateljima, kad ne bi znali, da su tako razpoloženi. Treba, da jedan drugomu dobro hoće i dobro želi, ne sakrivajući svog razpoloženja.« Nije dakle pravo prijateljstvo, ako jedan od drugoga samo želi dobro primiti. Iz toga sliedi, da treba razlikovati pravo i prividno prijateljstvo, kao i razne stepene prijateljstva:[6] »Tri su dakle vrste prijateljstva, kao i tri vrste ljubeznoga, što odgovara. Svakomu odgovara posebna vrsta ljubavi, koja se ne sakriva. Oni, koji se među sobom ljube, žele jedan drugome dobro prema tome, kako ljube.« Budući da možemo nekoga ljubiti poradi njega samoga ili poradi ugodnosti ili poradi koristi, razlikuju se i ove tri vrste prijateljstva: jedno se osniva na absolutnoj dobroti ljubljenoga, drugo na njegovoj ugodnosti, treće na njegovoj koristnosti. Samo je prvo prijateljstvo takvo u podpunom smislu, kako odgovara pojmu i definiciji prijateljstva. Za drugu i treću vrstu Aristotel veli:[7] »Koji poradi koristi ljube jedan drugoga, ne ljube se kao takve, nego samo ukoliko jednomu dolazi od drugoga nešto dobro. Slično i oni, koji se među sobom ljube poradi ugodnosti.« Zato su ova prijateljstva nepostojana, jer korist i ugodnost lako može prestati. Savršeno, a zato i trajno prijateljstvo postoji samo među onima,

[3] 8, 2; 1155 b 11-13.
[4] 8, 3; 1155 b 17-27.
[5] 8, 2; 1156 a 2-4.
[6] 8, 3; 1156 a 7-10.
[7] a 10-12.

koji se ljube među sobom poradi kreposti:[8] »Savršeno je prijateljstvo onih, koji su dobri i slični u kreposti. Ovi naime žele jednako dobro jedan drugomu, ukoliko su dobri; a dobri su po sebi. Oni, koji dobro žele prijateljima poradi njih samih, najveći su prijatelji. Poradi njih samih su naime tako razpoloženi, a ne poradi nečeg akcidentalnoga. Njihovo prijateljstvo ostaje, dok ostaju dobri; a krepost je trajna.« Takvo je prijateljstvo i koristno i ugodno:[9] »I jedan i drugi je naprosto dobar i svome prijatelju. Koji su naime dobri, oni su i naprosto dobri i jedan drugomu koristni. A slično i ugodni, jer su naprosto dobri i ugodni jedan drugomu.« Najnesebičnije je dakle prijateljstvo i najkoristnije i najugodnije. Iz toga sliedi:[10] »Poradi uživanja i poradi koristi mogu i zli biti među sobom prijatelji, pa i čestiti zlima, a nijedan od njih komu god. Ali samo dobri mogu biti prijatelji poradi sebe samih. Zli se ne vesele jedan drugomu, osim ako ima od drugoga koju korist.« Ovi motivi mogu biti na razne načine pomiešani, te zato ima raznih prelaznih oblika prijateljstva.

Prijateljstvo ovisno je i o nekim duševnim razpoloženjima i osobnim okolnostima; zato ne mogu svi među sobom sklapati prijateljstva. Aristotel pokazuje i ovdje najfiniji dar opažanja, kad opisuje razne vrste ljudi i prijateljstava, što postoje među njima.[11] Napose izpituje, je li nuždna jednakost između prijatelja. Dolazi do zaključka:[12] »Prijateljstva, o kojima je bio govor, stoje u jednakosti, jer obojica isto rade jedan za drugoga ili isto žele ili izmienjuju među sobom svoja dobra, kao radost za radost. Ali već je rečeno, da ova prijateljstva nisu u strogom smislu prijateljstva, i da nisu trajna.« Glede onih prijateljstava, koja postoje između višega i nižega, Aristotel veli:[13] »Druga je vrsta prijateljstva prema uzvišenosti, kaošto je otac prijatelj svoga sina, i uobće stariji mlađega, muž svoje žene, i koji god poglavar svoga podložnika, Ali i ova se prijateljstva među sobom razlikuju, jer nije isto prijateljstvo roditelja prema djeci, kao poglavara prema podložnicima, niti muža prema svojoj ženi, kao žene prema svome mužu. Druga je naime krepost svakoga između njih, drugo djelo, drugi i predmet ljubavi. Druge su dakle i vrste ljubavi i prijateljstva.« Ipak i u ovim slučajevima postoji neka jednakost, koja pripada prijateljstvu:[14] »Ne treba da si među sobom isto izkazuju niti isto traže. Ako roditeljima djeca izkažu, što ovima pripada, a roditelji djeci, što ovima treba, biti će trajno i valjano takvo prijateljstvo. Slično i kod ostalih prijateljstava između nejednakih ljubav mora biti različita, kaošto boljega treba više ljubiti negoli od njega

[8] 8, 4; 1156 b 7-12.
[9] b 12-15.
[10] 8, 5; 1157 a 16-20.
[11] 8, 7.
[12] 8, 8; 1158 b 1-5.
[13] 8, 8; 1158 b 11-19.
[14] b 20-28.

tražiti ljubav. Isto tako i koristnijega i u svim drugim slučajevima. Ako nekoga ljubimo prema njegovoj vriednosti, postoji neka jednakost, koja pripada prijateljstvu, kako se čini.«

Aristotel misli, da ne mogu biti prijatelji oni, između kojih je odviše velika razlika:[15] »Ako postoji velika razlika ili razmak između jednoga i drugoga, bilo u kreposti bilo u zloći ili bogatstvu ili nečem drugom, nisu više prijatelji niti idu za tim. Ovo je najjasnije glede bogova, jer najviše sve nadmašuju u svim dobrima. Jasno je i glede kraljeva, jer i njihova prijateljstva ne traže veliki siromasi. Niti idu za prijateljstvom najboljih i najmudrijih oni, koji sami ne uživaju nikakve časti. Ali gdje treba povući granicu, nije jasno... Makar bila velika razlika, ipak ostaju prijatelji. Ako li je razmak odviše velik, kao između Boga i smrtnika, nisu više prijatelji. Zato i pitamo, da li bismo mogli svojim prijateljima željeti najveća dobra, n. pr. da budu bogovi. Tada naime ne bismo više bili prijatelji.« Kod ovog se umovanja Aristotel odviše obazire na izkustvo, koje svjedoči, da među ljudima nema prijateljstva, gdje je odviše velika razlika. On ne misli na to, da je Bog ne samo neizmjerno mudriji, bogatiji i silniji od svakog čovjeka, nego da je i naš otac, od kojega smo sve primili, te da zato može i treba da postoji između Njega i nas prijateljstvo kao između otca i djece, ali Otca, koji zaslužuje neizmjernu ljubav. S time se slaže, što Aristotel kaže, da prijateljstvu pripada više izkazivati, negoli tražiti ljubav:[16] »Više vriedi ljubiti, negoli biti ljubljen. Ovo svjedoče majke, koje u tom uživaju, što ljube. Neke daju svoju djecu drugima, da ih hrane. One ljube sviestno, ali ne traže, da budu ljubljene, ako nije oboje moguće. Dovoljno im je, ako znadu, da su djeca sretna. Ljube ih, makar im ne uzvraćala ništa, što majka zaslužuje, ako to djeca čine iz neznanja.« Doista ne bismo mogli naći ljepših rieči o majčinoj ljubavi. Majčinu ljubav Aristotel uzima kao uzor najljepšega prijateljstva, gdje je glavno izkazivanje, a ne traženje ljubavi:[17] »Budući da prijateljstvo stoji više u izkazivanju ljubavi, te hvalimo one, koji ljube svoje prijatelje, čini se, da krepost stoji u izkazivanju ljubavi. Koji dakle ovu imaju, kako treba, ovi su vjerni prijatelji i postojano njihovo prijateljstvo. Tako mogu i nejednaki biti najbolji prijatelji, jer tako postaju jednaki.«

3. PRIJATELJSTVO I PRAVDA

Pošto je Aristotel izpitao, u čemu stoji prijateljstvo, iztražuje njegov odnos prema pravdi. On je uvjeren, da se ne izključuju, nego da između njih postoji najuži vez. Evo njegovih misli:[18] »Kašto je već na početku rečeno, čini se, da se od-

[15] 8, 9; 1158 b 33 — 1159 a 8.
[16] 8, 9; 1159 a 27-33.
[17] 8, 10; 1159 a 33 — b 2.
[18] 8, 11; 1159 b 25-35.

nosi na iste stvari, i da se kod istih nalazi i prijateljstvo i pravda. U svakom družtvu postoji pravda i prijateljstvo. Nazivaju prijateljima svoje suputnike na lađi, svoje drugove u vojsci, a slično i u drugim zajednicama. Ukoliko postoji među nekima zajednica, utoliko i prijateljstvo, jer i pravo. Izpravna je poslovica, koja veli, da je prijateljima sve zajedničko, jer je prijateljstvo zajedničtvo. Braći i drugovima je sve zajedničko, a drugima je odieljeno; ovima više, drugima manje, jer je prijateljstvo jedno veće, drugo manje. Razlikuje se i pravo prema raznim vrstama prijateljstva i zajedničtva. Ovo se jasno vidi iz primjera:[19] »Nije isto pravo roditelja prema djeci i braći među sobom, niti drugovima i sugrađanima, a slično i u drugim prijateljstvima. Druge su dakle i nepravde prema svakome od ovih; ona je to veća, što je veće prijateljstvo. Tako je veća nepravda oteti blago svome drugu, negoli svome sugrađaninu; i ne pomoći bratu, negoli tuđincu; i udariti otca, negoli nekoga drugoga.«

4. DOBRA I ZLA DRŽAVNA USTROJSTVA

Na temelju ove nauke o raznim vrstama prijateljstva i njihove istovjetnosti s pravom Aristotel tumači i razne vrste državnih ustrojstava, dobrih i zlih.[20] Evo ih:[21] »Ima tri vrste državnih ustrojstava a isto toliko i izkvarenih oblika. Dobre su vladavine: kraljevstvo, aristokracija i treće timokracija, kako se obično zove, a većina je zove republikom. Među ovima je najbolje kraljevstvo, a najgora je republika. Izkvareni je oblik kraljevstva tiranija, jer su oba oblika monarhije, ali se veoma razlikuju. Tiranin ide za tim, što je njemu samome koristno, a kralj za onim, što je koristno njegovim podanicima. Nije kralj, koji nije sam sebi dovoljan, i koji nema svih dobara u izobilju. Takav ne traži ništa drugo. Zato ne ide za onim, što je njemu samome koristno, nego njegovim podanicima. Tko nije takav, možda je samo izabran kralj. Tiranija je kraljevstvu oprečna, jer traži svoju vlastitu korist. Kod ove je najjasnije, da je najgora, jer je najgore, što se protivi najboljemu. Promienila se iz kraljevstva u tiraniju, jer je tiranija izkvaren oblik kraljevstva. Zao kralj postaje tiraninom. Iz aristokracije postaje oligarhija zloćom onih, koji vladaju, a koji diele državna dobra bez obzira na vriednost ili zaslugu, a sva dobra ili najveći dio prisvajaju sebi, i časti diele uviek istima te nada sve gledaju na to, da se obogate. Zato ima nekolicina vlast u rukama, i to zli na mjesto najboljih. Iz republike postaje demokracija, jer su srodne. I republika hoće, da množtvo vlada te su kod nje svi jednaki prema porezima. Ipak čini se, da je demokracija najmanje zla, jer se samo razlikuje od republike. Na ovaj se način dakle najviše mienjaju državni oblici, jer se tako najmanje i najlakše izvede promjena.«

---

[19] b 1-7.
[20] 8, 12-13.
[21] 8, 12; 1160 a 31- — b 22.

Ove vrste vladavina Aristotel izporeduje s raznim vrstama obitelji i njihovih članova i s njihovim međusobnim odnosom, kako postoji kod raznih naroda:[22] Tko zapovieda i kako i zašto?

5. PRIJATELJSTVO U RAZNIM VRSTAMA VLADAVINA I OBITELJI

Onda izpituje, kakvo prijateljstvo postoji u raznim vrstama vladavina i obitelji. Najprije veli posve obćenito:[23] »Prema svakoj vladavini postoji prijateljstvo, što odgovara pravu dotične vladavine.« Onda navodi razlike. U kraljevstvu:[24] »Kralj nadvisuje svoje podanike dobrotvornošću, jer im dobro čini, budući, da je dobar te se za njih brine, da budu sretni, kaošto se pastir brine za svoje ovce.« Slično je prijateljstvo između roditelja i djece.[25] Između muža i žene isto je prijateljstvo, kao u aristokraciji.[26] Između braće vlada prijateljstvo, kao između drugova.[27] Između gospodara i sluga odnos je sličan tiranskoj vladavini, jer:[28] »U tiraniji ljubavi nema nikako ili samo malo. Gdje nema ništa zajedničkoga između vladara i podanika, nema ni prijateljstva, jer nema ni prava. Támo je odnos kao izmđeu radnika i oruđa, i između duše i tiela, i između gospodara i sluge.« Kao razlog, zašto između gospodara i sluge nema prijateljstva, Aristotel navodi:[29] »Nema prijateljstva niti prava prema stvari, koja nema duše. Ali ni prema konju ili volu, niti prema robu kao robu, jer nema ništa zajedničkoga. Rob je oruđe, koje ima dušu; a oruđe je rob, koji nema duše.« Tvrde su ove rieči, koje se često puta spominju. Ali Aristotel ublažuje svoju izreku riječima, koje dodaje:[30] »Ukoliko je rob, nema prijateljstva prema njemu, ali ukoliko je čovjek. Svaki čovjek ima neko pravo prema svakome, s kojim može imati zajednički zakon i ugovor. Može dakle imati i prijateljstvo, ukoliko je čovjek.« Aristotel dakle razlikuje roba pod dva vidika: ukoliko je rob, i ukoliko je čovjek. Priznaje dakle roba kao čovjeka, i priznaje mu sva prava, koja pripadaju čovjeku kao čovjeku. Ne prikazuju dakle podpunu Aristotelovu misao, koji samo spominju rieči, da je rob oruđe, koje ima dušu, a izostavljaju, što Aristotel odmah dodaje, da je rob čovjek, i da kao čovjek ima svoja prava, pa i na prijateljstvo sa svojim gospodarom.

6. PRIJATELJSTVO IZMEĐU ROĐAKA I ČLANOVA ISTE OBITELJI

Krasnim riečima Aristotel crta ljubav i prijateljstvo, koje postoji između rođaka i članova iste obitelji.[31] Evo njegovih po-

---

22 8, 12; 1160 b 22 — 1161 a 9.
23 8, 13; 1161 a 10-11.
24 a 11-14.
25 a 20-22.
26 a 22-25.
27 a 25-27.
28 8, 13; 1161 a 32-35.
29 1161 b 1-5.
30 b 5-8.
31 8, 14; 1161-1162.

glavitih misli. Najprije glede roditelja i djece:[32] »I ljubav između rođaka ima, kako se čini, razne vrste, a sve ovise o očinskoj, jer roditelji ljube djecu kao nešto svoje, a djeca ljube roditelje kao one, od kojih potječu.« Roditelji više vole svoju djecu, nego li ova njih. Razlog je taj, što roditelji bolje znadu, da su djeca njihova, negoli djeca, da od njih potječu. Djeca pripadaju roditeljima, jer od njih imaju svoj život. Roditelji prije ljube svoju djecu, negoli ova njih. Zaključuje:[33] »Iz ovoga je jasno, zašto majke više ljube. Roditelji dakle ljube svoju djecu kao same sebe, jer su njihova kao neki drugi ja, pošto su od njih odieljeni. Djeca ljube svoje roditelje kao one, od kojih imaju svoj život, a braća se ljube među sobom, jer imaju iste roditelje.« Braća ljube se i kao drugovi, vršnjaci i suučenici, kako Aristotel nadodaje. Kao posebni razlog ljubavi između djece i roditelja Aristotel navodi dobročinstva, te zato odnos između roditelja i djece izporeduje s odnosom između ljudi i bogova:[34] »Djeca dakle goje ljubav prema roditeljima, a ljudi prema bogovima, kao prema nečemu dobru i nečemu uzvišenomu, jer su najveći dobročinitelji, budući da od njih imaju i svoj život i od njih su odhranjeni, a onda i odgojeni.« Iz toga zaključuje, da ova ljubav mora biti najugodnija:[35] »Ima i ugodnosti i koristi u takvoj ljubavi veće, negoli među tuđima, što je veće zajedničtvo njihova života.« O ljubavi između braće Aristotel veli:[36] »Ljubav između braće ima iste odlike, kao i ljubav između drugova. I ona je veća kod čestitih, i uobće kod sličnih, što su domaćiji te se vole od najmlađih dana, i što su sličniji u moralnom pogledu, jer su bili zajedno i slično odhranjeni i odgojeni.«

7. ZAJEDNICA IZMEĐU MUŽA I ŽENE

Osobitu pažnju zaslužuje, što Aristotel kaže o zajednici između muža i žene:[37] »Muž i žena imaju ljubav po naravi, kako se čini. Čovjek je po svojoj prirodi više sklon na posebnički život u dvoje, negoli na građanski život, toliko više, koliko je obitelj nuždnija od grada ili države, i rađanje djece više je zajedničko životinjama. Druge životinje ili osjetna bića druže se samo zato, da rađaju; a ljudi stanuju zajedno ne samo poradi rađanja djece, nego i poradi životnih potreba i koristi. Odmah se razdiele poslovi između muža i žene, te pomažu jedan drugomu, ulažući svoj rad i svoja dobra u zajedničtvo. Zato je ovo prijateljstvo i koristno i ugodno. Može biti i poradi kreposti, ako su oboje čestiti. Oboje imaju krepost, pa se tome vesele. Vez između muža i žene su djeca. Zato se oni, koji nemaju djece, brže razstaju. Djeca su

[32] 1161 b 16-19.
[33] 1161 b 26-31.
[34] 1162 a 4-7.
[35] a 7-9.
[36] a 9-14.
[37] 8, 14; 1162 a 16-34.

zajedničko blago muža i žene, a na okupu drži ono, što je zajedničko. Pitati, kako treba da zajedno žive muž i žena, i uobće, kako treba da se prijatelj vlada prema prijatelju, isto je, kao pitati, kako je pravo. Ne valja se vladati prema prijatelju kao prema tuđincu, niti prema drugu i saučeniku.« Nije posve isto drug i saučenik i prijatelj. Zato mora i ponašanje biti drugo, osobito između muža i žene.

8. TUŽBE IZMEĐU PRIJATELJA

Pošto je Aristotel izpitao sve razne vrste prijateljstva, osvrće se još na jednu stvar, koja je s prijateljstvom skopčana, a to su tužbe, koje prijatelji dižu jedni na druge.[38] Što se prijateljstvo više udaljuje od ideala, to više ima tužba. Zato veli:[39] »Prijateljstvo, koje počiva na koristi, puno je tužbi. Poradi koristi među sobom obće, te zato uviek više traže, a misle, da manje primaju, negoli im pripada, i tuže se, da ne dobivaju, koliko trebaju, premda bi bili dostojni. Oni, koji dobročinstva izkazuju, ne mogu udovoljiti onima, koji ih primaju.« Kao razlog navodi?[40] »Ovo se zbiva, jer svi ili barem većina žele, što je liepo, ali ipak vole, što je korisno. Liepo je, izkazivati dobročinstvo, ne zahtievajući zato ništa za uzvrat; ali korisno je, primati dobročinstvo.« Iz toga sliedi:[41] »Sve od početka (prijateljstva) treba dakle na to paziti, od koga smo primili dobročinstvo, i zašto, da tako znamo, tko očekuje ili ne očekuje nagradu.« Kad nam je netko izkazao koje dobročinstvo, moramo odmah pitati, barem u sebi, što dotični zato očekuje kao nagradu ili za uzvrat, makar i kazao, da ništa ne traži. Ovo vriedi i za prijateljstvo između nejednakih.[42] Aristotel veli:[43] »Pa i u prijateljstvima među nejednakima događaju se razmirice; svaki bi naime htio više imati, a u tome slučaju kida se prijateljstvo.« Razlog je taj, što:[44] »prijateljstvo traži, što je moguće, a ne koliko bi prijatelj zavriedio. Niti je to u svim stvarima moguće, kao u časti, koja se izkazuje bogovima i roditeljima. Ovima naime nitko ne može izkazati svu dostojnu čast. Čestit je, tko je učinio, koliko je mogao.« Zaključuje opet riečima, koje izrazuju obćenito izkustvo:[45] »Ljudi obično žele primiti dobročinstva, a izbjegavaju izkazivanje dobročinstava kao nešto bezkoristno.«

9. KAKO TREBA UZVRAĆATI PRIJATELJSTVO

Aristotel najprije postavlja neka obćenita načela. Navodi razne vrste tužbi, koje se dešavaju među prijateljima. Prvo:[46] »Kod

---

[38] 8, 15.
[39] 1162 b 16-21.
[40] 1162 b 32 — 1163 a 1.
[41] 1163 a 8-9.
[42] 8, 16.
[43] 1163 a 24-26.
[44] b 15-16.
[45] b 26-27.
[46] 9, 1; 1164 a 2-4.

ljubavnog prijateljstva kadkada se ljubitelj tuži na ljubljenoga, da mu ne uzvraća njegove prevelike ljubavi, premda možda nema ništa ljubeznoga na sebi.« Drugo:[47] »Čestoputa se ljubitelj tuži, da ljubljeni ne izpunjava ništa od onoga, što je obećao.« Kao razlog Aristotel navodi:[48] »Takve se stvari zbivaju, kad jedan ljubi svoga prijatelja poradi ugodnosti, a ljubljeni svoga ljubitelja poradi koristi, a ovo ne postizavaju obojica. Zato se kidaju postojeća prijateljstva, kad ne postizavaju, poradi čega su sklopili prijateljstvo. Ne vole naime osobe, nego njihovo blago, koje nije stalno. Zato su takva i prijateljstva. A ono prijateljstvo, koje se osniva na osobnim vrlinama, ostaje, kako rečeno. Razmirice nastaju i onda, kad im se dogodi, čega nisu željeli. Slično je naime, kao da nismo ništa postigli, kad nismo postigli, za čim smo išli.« Iz ove činjenice sliedi težko pitanje:[49] »Komu pripada, odrediti vriednost? Onomu, koji je prije dao, ili onomu, koji je prije primio? Onaj, koji je prije dao, prepustio je, kako se čini, sud onomu, koji je prije primio.« Ali i onda ne može biti zadovoljan sa svakim sudom, nego samo, ako mu se čini izpravan. Ove potežkoće nema, ili je barem manja, kod onog prijateljstva, koje se osniva na ličnim vrlinama ili na dobročinstvima, koja se ne mogu mjeriti novcem:[50] »Gdje nije bilo dogovora ili sporazumievanja glede nagrade, oni, koji su sami od sebe prvi dali, nemaju nikakvih tužbi, kaošto je rečeno. Takvo je prijateljstvo poradi kreposti. Nagrada ovisi o slobodnom izbru, koji dolikuje prijatelju i kreposti. Isto vriedi i za onoga, koji je saobćio i primio filozofiju, jer se ne može mjeriti novcem njezina vriednost. A čast se ne može odviše velika izkazivati, ali ipak dovoljna, kao bogovima tako i roditeljima.« To jest dosta je, ako tko izkazuje bogovima i roditeljima toliko časti, koliko može; više nije dužan. U tome je velika razlika između duga zahvalnosti i poštovanja i između drugih dugova, kod kojih nije dovoljno, učiniti samo, koliko možemo, nego moramo dati toliko, koliko drugi ima pravo tražiti.

10. POTEŽKOĆE ODREĐIVANJA, KOLIKO TREBA UZVRATITI

Kod određivanja, koliko treba prijatelju ili dobročinitelju uzvratiti za njegovu ljubav ili dobročinstvo, ima više potežkoća:[51] »Potežkoća je i glede takvih pitanja, kao n. pr. treba li sve dati ocu i u svemu ga slušati? Ili treba li bolestnik da sluša liečnika? Za vojskovođu treba birati onoga, koji je vješt ratovanju. Slično treba prijatelju više pomoći, nego čestitomu (koji nije prijatelj). Dobročinitelju treba izkazivati zahvalnost u djelima prije i više, negoli drugu, ako nije moguće obojici. Nije li dakle lako, sve ovo jasno određivati? Sve je ovo skopčano s mnogim i raznim razmi-

[47] a 5-6.
[48] a 6-15.
[49] a 22-24.
[50] a 33 — b 6.
[51] 9, 2; 1164 b 22-30.

ricama i glede toga, što je veliko ili maleno, što je liepo ili nuždno. Ali jasno je, da ne treba svima isto izkazivati.« Aristotel navodi razne slučajeve iz praktičnog života, gdje vidimo, kako se ljudi ponašaju prema onima, kojima duguju zahvalnost, i to kako se izpravno ponašaju. Kako izkustvo pokazuje, ljudi su uvjereni, da:[52] »ne valja svima isto izkazivati, niti otcu sve, kaošto se ni Zevsu ne žrtvuje sve. Budući da drugo pripada roditeljima i braći i drugovima i dobročiniteljima, treba svakomu od njih izkazivati ono, što njemu pripada. Tako i očito rade.« Evo, kako:[53] »Na svatbu zovu rođake, jer im je zajednički rod i ona djela, koja se na to odnose. Isto tako smatraju u prvom redu dužnošću rođaka, da učestvuju kod pogreba, iz istoga razloga. Roditeljima treba nada sve davati dovoljno hrane, jer od njih imaju život, te je zato ljepše, da se za njih brinu, negoli za se. I čast izkazivati treba roditeljima, kao i bogovima, ali ne svaku. Niti istu čast otcu i majci. Niti istu čast, koja ide mudraca ili vojskovođu, nego onu, koja ide otca, a slično i prema majci. I svakomu starijemu čast prema njegovoj dobi, ustajući pred njim i ustupajući mu, i slično. Prema drugovima opet i prema braći, dopuštajući im, da slobodno govore, i da im bude sve zajedničko. I rođacima i članovima istog plemena i sugrađanima i svim ostalima treba dati svakomu svoje te prosuditi, što svakomu pripada, prema njihovim posebnim pravima i prema kreposti ili prema običaju.« Tako je Aristotel postavio temelj, na kojem će lako biti, određivati, kako se treba vladati u raznim okolnostima prema onima, kojima nešto dugujemo.

11. PREKID PRIJATELJSTVA

Prijateljstvo može se i razkinuti. O tom Aristotel postavlja občenito pitanje:[54] »Težko je pitanje i glede toga, treba li prekinuti prijateljstvo ili ne, kad prijatelj nije više isti ostao. Ili je možda posve naravno, da se razkine prijateljstvo, koje se sklopilo na temelju koristi ili ugodnosti, kad ove više nema? Ovih su naime stvari bili prijatelji, te je zato posve dosljedno, da prestane prijateljstvo, kad je ovih nestalo. Ali spočitavao bi svome prijatelju, ako je tražio samo svoju korist ili ugodnost, a pretvarao se, kao da je gledao na lične vrline. Kako smo već na početku rekli, većina razmirica biva među prijateljima, kad nisu među sobom istoga mišljenja. ako je netko krivo predpostavljao, da ga drugi ljubi poradi ličnih vrlina, premda drugi nije ništa takva učinio, onda će sam sebi spočitavati. Ako li ga je drugi prevario, s pravom spočitava varalici, i to više, negoli onima, koji su patvorili novac, koliko je i dragocjeniji predmet, o kojem se radi kod prijateljstva.« Kako god prijateljstvo treba da bude trajno, ipak se s pravom kida, ako ne postoje više razlozi, na kojima je bilo osnovano, a osobito ako se jedan pretvarao i varao svoga prijatelja.

---

52 9, 2; 1165 a 14-18.
53 a 18-33.
54 9, 3; 1165 a 36 — b 12.

12. PLODOVI PRAVOG PRIJATELJSTVA

Pravo prijateljstvo ima najbolje posljedice. Aristotel navodi ove:[55] »Ono, što prijatelj izkazuje prijatelju, i čime se prijateljstvo razlikuje od drugih odnosa, ima svoj izvor u ljubavi prema samome sebi. Kažu naime, da je prijatelj onaj, koji želi i čini dobro, ili što se barem takvim pričinjava, poradi prijatelja samoga; ili onaj, koji želi, da prijatelj biva i živi poradi sebe samoga, kaošto i majke osjećaju prema svojoj djeci.« Iz toga sliedi, da pravi prijatelj svome prijatelju dobro čini, dobro želi, i s njime se slaže:[56] »Kažu, da je prijatelj onaj, koji provodi zajednički život te isto voli, ili koji se zajedno žalosti i zajedno raduje sa svojim prijateljem. I ovo susrećemo u prvom redu kod majki.« Tako Aristotel uviek iztiče majčinu ljubav kao ideal prijateljstva.

13. PRIJATELJSTVO NIJE ISTO KAO DOBROHOTNOST I ISTOMIŠLJENOST

Makar prijateljstvo bilo skopčano s dobrohotnošću i istim mišljenjem, ipak nije isto, jer možemo dobro htjeti i onima, koji su nam tuđi:[57] »Dobrohotnost nalikuje na prijateljstvo, ali nije prijateljstvo, jer dobrohotnost može biti i prema nepoznatima i sakrivenima, a prijateljstvo ne.« Slično:[58] »Prijateljstvu pripada isto mišljenje, ipak nije isto kao sloga. Isto mogu misliti i oni, koji se među sobom ne poznaju. Niti vele za sve one, koji isto misle, da su složni, n. pr. sve one, koji glede astronomskih pitanja isto misle. Prijateljstvo ne zahtieva, da u svim stvarima isto mislimo.« Sloga postoji:[59] »kada se slažu mišljenja glede toga, što je koristno, te isto biraju i rade prema zajedničkom mišljenju. Istoga su dakle mišljenja glede toga, što treba raditi, i to glede velikih stvari i takvih, koje su u vlasti i jednih i drugih ili svih, kao n. pr. između gradova iil država.«

14. VIŠE LJUBI, KOJI DOBRO IZKAZUJE, NEGO KOJI PRIMA

Na dobrohotnost, bez koje nema pravog prijateljstva, Aristotel nadovezuje pitanje, tko više ljubi, da li onaj, koji dobročinstvo izkazuje, ili onaj, koji dobročinstvo prima, t. j. s koje je strane u ovom slučaju veća međusobna ljubav.[60] Aristotel je uvjeren,[61] da »dobročinitelji ljube više one, kojima su izkazali dobročinstvo, negoli ovi ljube svoje dobročinitelje«. Za svoje se uvjerenje poziva na izkustvo, koje svjedoči, da:[62] »dobročinitelji ljube i vole one, kojima su dobročinstvo izkazali, makar ne imali od njih nikakve koristi niti onda niti kasnije. Ovo se zbiva i kod umjetnika, jer

[55] 9, 4; 1166 a 1-6.
[56] a 6-10.
[57] 9, 5; 1166 b 30-32.
[58] 9, 6; 1167 a 22-26.
[59] a 26-30.
[60] 9, 7.
[61] 1167 b 17-18.
[62] b 31-35.

svatko ljubi svoje vlastito djelo više, negoli bi od ovoga bio ljubljen, ako bi postalo živo.« Kod kojih se ovo najviše opaža, misli ovako:[63] »Možda se tako zbiva najviše kod pjesnika, jer ovi nada sve vole svoje pjesme, ljubeći ih kao svoju djecu.« Nastojeći, kako bi ovu činjenicu protumačio, Aristotel navodi više razloga:[64] »Tome je razlog taj, što je obstojnost svakomu mila i draga, postojimo djelovanjem, time naime što živimo i što radimo.« Drugi je razlog:[65] »Dobročinitelju je liepo, što je učinio, te se zato veseli onomu, kojemu je dobro učinio. A ovomu nije ništa liepo na svome dobročinitelju, nego najviše ako u njemu gleda svoju korist. A ovo je manje ugodno i drago«, jer:[66] »dobročinitelju ostaje djelo, jer liepo je trajno; a korist, koju je drugi imao, prolazi«. A najdublji je razlog ovaj:[67] »Ljubav nalikuje na radnju, a biti predmetom ljubavi, nalikuje primanju ili patnji.« Zato:[68] »ono, što je mukom postalo, svi više ljube; kao i blago, koje su sami stekli, vole više od onoga, koje su od drugoga primili. Dobročinstvo primiti, je bez muke; a dobročinstvo izkazati je mučno.« Tako opet bolje razumiemo majčinu ljubav:[69] »Zato i majke više vole svoju djecu, jer su ih s većom mukom rodite te bolje znadu, da su njihova.«

15. LJUBAV PREMA BLIŽNJEMU I PREMA SAMOME SEBI

Iz svega, što je rečeno, mogao bi tkogod zaključiti, da je ljubav prema drugomu ili prema bližnjemu najveća, ili barem da bi morala biti najveća. Aristotel veli:[70] »Težko je pitanje, treba li sam sebe najviše ljubiti ili nekoga drugoga, jer zamjeravaju onima, koji sebe najviše ljube, te ih nazivaju pogrdnim imenom sebičnima. Tko je nizkoga značaja, čini se, da sve radi poradi sebe, to više, što je gori. Spočitavaju mu dakle, da ništa ne radi osim onoga, što je njemu koristno. A čestiti čovjek radi poradi toga, što je liepo. Što je bolji, to više radi poradi liepoga i poradi prijatelja, a na se zaboravlja.« Aristotel odgovara:[71] »Najviše treba ljubiti najvećega prijatelja, a najveći je prijatelj onaj, koji svome prijatelju želi dobro poradi njega samoga, makar nitko za to ne znao. Ovo se zbiva najviše, kad netko ljubi samoga sebe, a prema tome i sve drugo, što traži pojam prijatelja. Rečeno je, da od njega proizlaze i sva druga svojstva prijateljstva prema drugima, t. j. pravi je prijatelj onaj, koji drugoga ljubi kao samoga sebe, ali ako samoga sebe istinito ljubi.« Treba razlikovati između isti-

---

63 1168 a 1-3.
64 a 5-7.
65 a 9-12.
66 a 15-17.
67 a 19-20.
68 a 21-24.
69 a 24-26.
70 9, 8; 1168 a 28-35.
71 b 1-6.

nite ili prave i krive ljubavi prema samome sebi. Aristotel veli:[72] »U pogrdnom smislu zovu sebičnjacima one, koji sebi prisvajaju odviše blaga i časti, ili koji si dozvoljavaju odviše tjelesnih naslada, jer za ovima ljudi običnu idu i trude se, kao da su ova najbolja.« U liepom smislu samoga sebe ljubi:[73] »tko uviek nastoji kako bi činio, što je pravo ili što je razborito ili štogod drugo prema kreposti, i uobće uviek usvaja ono, što je liepo. Njega nitko neće zvati sebičnjakom niti ga grditi.« Što je dakle netko krepostniji, to je veća i ljepša njegova ljubav prema samome sebi, kao i obratno. Isto tako je i to veća i to ružnija sebičnost u zlom smislu, što se više netko udaljuje od kreposti.

16. TKO TREBA PRIJATELJA

Pošto je Aristotel podao najljepšu sliku pravog prijatelja, pita, treba li svatko prijatelja, pa i onaj, koji je sretan:[74] »Prepirka je o tom, da li onaj, koji je sretan, treba prijatelja ili ne, jer kažu, da nije potreban prijatelj onima, koji su sretni i sami sebi dovoljni. A prijatelj je kao drugi ja zato nuždan, da pruži ono, što je njemu samome nemoguće.« Aristotel misli:[75] »Čini se, da je nezgrapno, sva dobra pripisivati sretnomu, a izuzimati prijatelje, koji su najveće vanjsko dobro. Osim toga, prijatelju više pripada, dobročinstva izkazivati negoli primati. Dobromu i krepostnomu pripada, dobro činiti. Ljepše je, dobro činiti prijatelju negoli tuđincu. Iz svega toga sliedi, da čestiti čovjek treba onih, kojima će dobro činiti. Zato i pitaju, jesu li prijatelji nuždniji u nesreći ili u sreći, budući da onaj, koji je nesretan, treba dobročinitelja, a onaj, koji je sretan, treba nekoga, kome će dobro činiti. K tome je nezgrapno, sretnoga činiti samotarom, jer nitko ne bi želio u samoći posjedovati sva dobra. Čovjek je naime po svojoj prirodi određen za građanski i zajednički život.« Izpitujući dalje, kakvi moraju biti ovi prijatelji, Aristotel dolazi do zaključka:[76] »Onaj, koji je sretan, trebat će dakle osobno dobrih prijatelja, ako želi gledati čestita i dolična djela; a takva su djela onoga prijatelja, koji je dobar«, t. j. koji se odlikuje svojim osobnim vrlinama. Napokon Aristotel opet veli:[77] »Onaj dakle, koji će biti sretan, trebat će čestitih prijatelja.«

17. KOLIKO PRIJATELJA TREBA ONAJ, KOJI JE SRETAN

Iz razloga, koji traže, da i sretan čovjek mora imati prijatelja, sliedi i, koliko ih treba. Aristotel kaže:[78] »Treba li dakle zahtievati, da sretan čovjek ima mnogo prijatelja, ili da li i glede

---

[72] 1168 b 15-18.
[73] b 25-28.
[74] 9, 9; 1169 b 3-7.
[75] 1169 b 8-19.
[76] 1170 a 2-4.
[77] b 18-19.
[78] 9, 10; 1170 b 20-30.

prijatelja vriedi, što je zgodno rečeno glede gostiju, da naime ne valja biti niti bez gostiju niti ih imati odviše; da nije dobro niti imati mnogo prijatelja, niti biti bez njih? Glede onih, koji služe samo koristi, ovo svakako vriedi, jer je mučno, mnogima izkazivati protuusluge, te život nije dovoljan zato. Većina njih suvišni su i zapreka za liep život, te ih ne treba. I oni, koji služe za zabavu, dovoljni su malobrojni, kao kod hrane sladkiši. Ali čestitih prijatelja treba li velik broj, ili ima li koja mjera, preko koje ih ne smije biti?« Aristotel misli:[79] »Dobro će dakle biti, ne tražiti mnogo prijatelja, nego samo toliko, koliko mogu zajedno živjeti, jer nije moguće gojiti prijateljstvo s mnogima.«

18. JESU LI PRIJATELJI POTREBNIJI SRETNOMU ILI NESRETNOMU?

Na pitanje, treba li prijatelja više onaj, koji je sretan, ili koji je nesretan, Aristotel odgovara:[80] »Treba li u sreći više ili u nesreći prijatelja? Traže se u oba slučaja. Koji su nesretni, trebaju pomoći; a koji su sretni, trebaju družtva i takvih, kojima će dobročinstva izkazivati, jer žele dobro činiti. Ali nuždniji su u nesreći, te zato treba takvih, koji su koristni; ali ljepše je u sreći, pa zato traže čestite, jer je ugodnije, takvima činiti dobro i s njima živjeti. I sama je prisutnost prijatelja ugodna i u nesreći, jer osjećaju olakšanje oni, koji su žalostni, kad se prijatelji s njima žaloste.« Razlog je taj, što[81] »prijatelj tješi pogledom i riečju, ako je sretan, jer pozna ćud i znade, čemu se prijatelj raduje, a čemu se žalosti.« Ipak:[82] »treba prijatelje zvati u sreći rado, a u nesreći samo okljevajući, da učestvuju«. Nije dakle posve isto, imati sućut, i zajedno trpjeti, jer sućut ne čini nesretnim. Možemo željeti, da naš prijatelj ima s nama sućut, ali ne možemo željeti, da on bude nesretan. Ali, kako Aristotel zaključuje:[83] »u svim je prilikama nazočnost prijatelja poželjna«.

19. UTJECAJ SAOBRAĆAJA MEĐU PRIJATELJIMA

Kolik je utjecaj saobraćaja među prijateljima, Aristotel na svršetku svoje razprave o prijateljstvu ovako crta:[84] »U onom, što svatko smatra svojim životom, želi, da bude zajedno sa svojim prijateljima. Zato jedni skupa piju, drugi se kockaju, drugi opet zajedno vježbaju, idu u lov, filozofiraju. Svatko se sa svojim prijateljima bavi onim stvarima, koje su mu najmilije u životu. Budući da žele provoditi život zajedno sa svojim prijateljima, rade ovako i diele među sobom ono, što smatraju svojim životom. Zato postaje prijateljstvo zlih loše, jer nisu stalni u dobrom te postaju sami zlima, bivajući slični među sobom. A

79 1171 a 8-11.
80 9, 11; 1171 a 21-30.
81 b 5-7.
82 b 15-17.
83 b 27.
84 9, 12; 1172 a 1-13.

prijateljstvo dobrih ili čestitih je dobro, te rastu u dobrome međusobnim saobraćajem. I boljima postaju time, što sami rade i što druge izpravljaju; od onih naime, kojima hoće da se sviđaju, primaju oblik.«

20. REFLEKSIJE O ARISTOTELOVOJ RAZPRAVI O PRIJATELJSTVU

Svoju divnu razpravu o prijateljstvu Aristotel završuje priprostim riečima:[85] »O prijateljstvu neka je dakle bilo toliko rečeno.« S pravom sam ovu razpravu nazvoa divnom. Na temelju najfinije psihologije promatrao je čovjeka u najrazličitijim prilikama, u kojima možemo susresti prijateljstvo. Razlikovao je i ocienio sve vrste prijateljstva, od najvišeg i najidealnijeg do najnižeg. Svatko može u svietlu Aristotelove nauke prosuditi, koji stepen vriednosti ima neko prijateljstvo. Kakvo jest i kakvo bi moralo biti prijateljstvo između roditelja i djece, i obratno; između braće među sobom; između rođaka; između drugih, koji mogu sklopiti prijateljstvo na temelju najrazličitijih interesa. Aristotelova nam nauka može služiti i zato, da dobijemo što bolji i što jasniji pojam i o prijateljstvu, koje može i treba da postoji između Stvoritelja i stvorenja; Boga i čovjeka, Isusa i nas; između onih, koji su na nebu, i onih, koji su još na zemlji. Čitav teoložki traktat o ljubavi Božjoj ima najbolju filozofsku podlogu u Aristotelovoj nauci o prijateljstvu. Slično i nauka o blaženstvu. Zato ćemo imati najveću korist za razumievanje ljudskoga života, i pojedinačnoga i družtvovnoga, pa i međunarodnoga i međudržavnoga života, ako što temeljitije i svestranije zaronimo u smisao Aristotelove nauke o prijateljstvu. Kod toga biti će nam najbolji vodič Sv. Toma Akvinski, koji nam je dao najdivniji komentar Aristotelovih misli u svojoj Teoložkoj Sumi.[86] Aristotelova nauka o prijateljstvu daje nam napokon i neki uvid u njegovo srdce. Mi vidimo i osjećamo, da je to bilo srdce, kakvo težko nalazimo kod naših suvremenih filozofa, kako veli Grabmann u svom prikazu života sv. Tome.[87]

Franjo Šanc D. I.

---

[85] 9, 12; 1172 b 14-15.

[86] *Summa theologica*, Secunda Pars. Osobito Prima Secundae q. 26-39; Secunda Secundae q. 23-45. Prikaz svih problema, s kojima je Aristotelova nauka o prijateljstvu povezana, u svietlu komentara Sv. Tome Akvinskoga, podao sam u II. Dielu Poviesti filozofije: Filozofija srednjega vieka, Zagreb 1943., str. 296-339: Etika Sv. Tome.

[87] Thomas von Aquin, 5. izd., München 1926., str. 26: Wir gewahren ... ergreifende Aeusserungen von Herzensadel, die man im Leben so vieler moderner Wissensgrössen wohl vergeblich sucht.